(Про гетьмана Івана Сулиму)

Ще до Богдана Хмельницького, а саме в 1635 році, був на Січі запорозьким кошовим отаманом Іван Сулима.

За своїх молодих літ Сулима придбав собі великого войовничого хисту й завзяття, бо козакував саме під час славних походів гетьмана Сагайдачного. З Сагайдачним Сулима і Кафу турецьку у Криму здобував, і Трапезонтза Чорним морем аж двічі руйнував, і околиці Царгорода огнем випалював, а нарешті під Хотином, рятуючи Польщу, бився з турками у великому бойовищі; скільки ж менших походів та сутичок з ворогами відбув він, так того й не підлічити.

Недобре оддячили поляки козакам за те, що вони врятували їх під Хотином од турків, а Сагайдачний навіть смертельну рану собі там здобув,— вони полякалися козацької сили та й почали після того всякі утиски козакам чинити, а перш за все завели реєстр [1] на шість тисяч душ, а хто не вскочив у той реєстр, за тим вони не визнавали ніяких прав ні на грунти та іншу власність, ні навіть на вільне життя і намагалися всіх козаків "випищиків", себто виписаних з реєстру, повернути у панських хлопів.

Знаючи про ті утиски на козаків і про поневолення польськими панами українських селян, Сулима не любив поляків і не дивився вже на них, як на своїх братів, так що коли у 1630 році запорозький кошовий Тарас Трясило підняв на поляків повстання, Сулима був йому першим пособником і побратимом.

У тому повстанні козаки взяли над поляками добру перемогу, але мало скористувалися з тієї перемоги і через кілька років зазнали ще більших утисків.

Не маючи поки що влади, Сулима таїв свою помсту на поляків у своєму серці, а щоб не марнувати своєї молодецької сили та вдачі на Січі, він щороку ходив з охочими запорозькими козаками на чайках у Чорне море воювати турків, топити їхні галери, руйнувати городи та визволяти на волю хрещений люд. Слава про Івана Сулиму розійшлася далеко поза межами України і нарешті стала всесвітньою після того, як він, захопивши у морі на турецькій галері багато бранців, триста з них послав у подарунок римському папі, що під той час теж воювався з турками.

За небагато до того, як стати Сулимі кошовим отаманом, поляки почали будувати на запорозькій землі, біля Дніпра, над Кодацьким порогом, міцну фортецю, маючи на думці одрізнити Запорожжя од України і перешкоджати поневоленому українському людові тікати од панів на Січ, а запорожцям виходити з Січі на Україну та нагадувати нещасним братам про те, що на світі існує воля.

Будування Кодаку було нестерпучою образою і шкодою запорожцям. Доводилося або скоритися полякам і поволі вмерти без з'єднаная з рідним краєм, або битися з поляками на смерть. Сулима, як тільки став на Січі кошовим, зважився на останнє.

Перш за все він поїхав з побратимом Бурляєм, щоб власними очима подивитись, що робиться у Кодаку. Побратими застали там кілька тисяч зігнаних з України грабарів, що під орудою французького інженера Боплана копали шанці [2] та насипали стіни й башти; понавколо ж Кодаку стояли табором кілька полків польського війська.

Сулима зрозумів, що військо тут на те, щоб запорожцям не кортіло розігнати грабарів, і він сказав Вурляєві:

— Нехай вражі ляхи будують, поки їхня сила, а тільки не буду я козаком, коли не зруйную оту паскудну їхню будівлю!

Запорозький кошовий знав, що як зруйнувати Кодак, то доведеться воювати з Польщею, бо вона того не подарувала б, а щоб воювати з такою силою, якою була під ті часи Польща, треба було мати велике й добре узброєне військо; щоб здобути ж зброю й коней та прохарчити військо, треба було грошей. От і надумав Сулима, перш ніж воювати з Польщею, йти морем на пишний у ті часи турецький город Азов та здобути у ньому срібла й золота і всяких скарбів.

Надумавши так, кошовий скликав запорожців на раду:

— А що, панове товариство, славне військо запорозьке! — говорив він.— Чи немає таких, що поодлежували вже по куренях свої боки молодецькі? Як є такі, то виходьте: підемо зо мною Чорним морем погуляти та запалимо люльки аж у Азові турецькому!

Козацтво радісно одгукнулося на заклик кошового:

— А чого нам справді нидіти у Січі та товариський хліб дурно переводити. Веди нас, батьку... Чи не поможе нам Милосердний хоч небагато бідних невольників до рідної України та до дрібних діточок повернути!

Застукотіли у Великому Лузі сокири, і запорожці почали лагодити та конопатити великі чайки. Увесь берег Дніпра біля Січі скидався тепер на мурашник, а од вареного дьогтю та конопатки понад усією річкою слався пахучий сивий дим.

Минуло тільки два тижні, а вже були готові до походу у море півсотні добрих чайок.

Передав Сулима Січ наказному отаманові, і одного ранку, забравши на чайки дві з половиною тисячі товариства, зійшов на чардак найбільшої чайки, щоб оглянути все військо.

Велична й могутня була постать запорозького ватажка. Засмагле вітрами обличчя з великими, блискучими очима і пишними над ними бровами одбивало завзяттям, довгі вуси й трохи посивілий оселедець скрашали те обличчя ознаками досвіду й спокою, а срібна булава, що блищала у його дужій руці, нагадувала всім про велику владу запорозького кошового отамана.

Упевнившись, що все упорядковано добре, кошовий зняв шапку й перехрестився на схід сонця... А на сході, за Дніпром,саме вставало сонечко і грало рожевим промінням по рівній, як скло, пелені Дніпра, звеселяючи своїм сяйвом розлогі, вкриті зеленими плавнями береги широкої річки.

Перехрестився отаман, і всі козаки, слідом по ньому, скидали шапки та хрестилися, посилаючи рідній Україні своє останнє привітання...

Надівши шапку, кошовий махнув булавою — і вмить сотні весел, вдаривши у прозорі хвилі річки, заблищали срібною сльозою, а блискуча пелена Дніпра скаламутилася водокрутнями. Козацькі чайки рушили од Січі і розбіглися од Микитиного Рогу [3] аж до плавнів, вкривши широкий Дніпро червоними запорозькими жупанами.

Ввесь день пливли козаки поміж зеленими плавнями, втішаючись веселою красою рідної річки. Обабіч козаків, берегами, верби та явори купали в Дніпрі свої гнучкі та зелені віти; протоками коливалися од вітру та шелестіли очерета, по озерах табуни лебедів ячали та дикі гуси герготали; у гущавині плавні співоче птаство піснями заходилося, горлиці буркотіли та зозулі віщували; незграбні ж білі баби усі коси Дніпрові обсіли, жовтий пісок своїм білим пір'ям, мов снігом, припорошили... Дивляться запорожці на свій рідний Великий Луг — не надивляться, слухають — не наслухаються...

На другий день козаки запливли вже у татарські береги, а на третій день надвечір отаман звернув своїм байдаком з Дніпра у протоку, рясно вкриту очеретом, і зібрав там докупи всі чайки.

— Оце прибули ми, пани брати, до Тавані-острова, що на ньому бусурманський Аслан-город стоїть. Тут вражі турки перетяли Дніпро залізними ланцюгами, щоб нас у Чорне море не пускати та не дати нам братів своїх з неволі визволяти. Тільки ви, діти мої, славне лицарство запорозьке, на те не вважайте, а високі верби та явори сокирами рубайте, у тороки аж у три ряди в'яжіть та на воду пускайте!

Разом узялися козаки до роботи, а як уже добре смеркалося, виїхали знову у Дніпро і наблизилися до Тавані.

Діждавши вище города Аслана під захистом верб поки зайшов місяць, козаки пустили тороки [4] за водою і скоро почули, як забряжчали, увірвавшись і поринаючи на дно, ланцюги.

Почули й турки, що бряжчать ланцюги, і почали з Аслан-города з гармат палити у тороки, гадаючи, що то козацькі чайки, а козаки сиділи собі любенько у своїх легких човнах вище Аслан-города, люльки курили та з бусурманів глузували, дожидаючи, поки тим обридне стріляти.

Нарешті у Аслан-городі потишилися і понад Дніпром вже не чути було гучних вибухів гармат. Втішаючись думкою, що потопили козаків, турки пішли спати. Темрява ночі густо сповила Дніпро, тільки зірки веселим натовпом заглядали з неба у річку і грали на хвилях своїм срібним промінням.

— Рушаймо,— тихо сказав Сулима. І нечутно, мов таємні примари, посунулися козацькі чайки Дніпром униз, до Великого лиману.

Через два дні козаки минули Прогної і, наблизившись надвечір до Очакова, нагледіли біля нього шість турецьких галер. Всім дуже кортіло

зчепитися з тими галерами, але кошовий отаман не згодився на те, бо не хотів виявляти себе туркам, і як тільки місяць пірнув у хвилі лиману, увесь табун запорозьких чайок нечутно обминув турецькі галери й башти Очакова.

Поки почало світати, козаки були вже далеко за Очаковом.

З моря вставала й рожева зоря, розмальовуючи його безкраю просторінь привабливими кольорами, немов простилаючи перед козацькими чайками рожевий, гаптований килим. Згодом золоте сонце, не виникши ще з моря, послало свій промінь під небо на білі хмарки і затопило їх рожевим кольором з золотими розводами. Весело глянули ті хмарки у блакитне море, як у люстро... і не можна було пізнати тепер, де море, а де небо... Нарешті з морської пелени виникло й саме сонечко і заграло по вершках рухливих хвиль щирим золотом. Разом з сонцем прокинулося й море і заграло дрібною хвилею. З півночі подихнув вітерець і, понадимавши на чайках вітрила, погнав їх туди, куди направляли керманичі,— на схід сонця.

Щодалі хвиля більшала... Проте козаки були байдужі до хвилі. Не первина їм у море ходити — вони запалили люльки та завели пісні пре Сагайдачного та про Самійла Кішку.

Отаманський байдак йшов посередині, а на ньому з прапорів було нап'ято гасло, щоб усі чайки купи держалися, щоб передні не одпливали далеко та не кидали задніх, бо під час походів траплялося таке лихо, що розбурхане море порозкидає козацькі чайки так, що потім отаман і не збере всіх... От і горнулись тепер всі чайки до отаманської, мов діти до матері.

Пливуть козаки і день, і два, і тиждень... Тільки небо блакитне бачать та безкрає море, що з небом на обрії сполучилося. Геть далеко морем обминув Сулима кримські городи Козлов та Ахтіяр, щоб бусурмани не побачили, у який бік попливли козаки. Тільки через

тиждень, далеко на півночі, виявилися козакам у блакиті неба кримські гори Бабуган та Чатир-Даг.

Ще минуло два дні, і козаки пливли вже повз Кафу, що її сімнадцять років до того зруйнував славний гетьман Сагайдачний.

Над вечір того дня Сулима побачив, що з моря, назустріч козакам, виринають вітрила турецької галери. Щоб не виявити себе, кошовий поставив чайки так, щоб од галери вони ховалися у сяйві вечірнього сонця.

Галера, осяяна останнім промінням червоного сонця, посувалася поволі, приваблюючи козаків до себе. Нарешті сонце пірнуло у хвилі, і над морем почала осідати темрява.

— Ану, діти! — гукнув Судима,— рушайте тепер просто на галеру, а що робити далі, самі знаєте!

Ледве чутно дзюрчить вода поперед великої турецької галери. У три ряди сидять на галері, на великих гребках невольники, прикуті до лавок ланцюгами, а поміж невольниками турки походжають і б'ють нещасних терниною та червоною таволгою. Стогнуть невольники з тяжкої муки і тужать, згадуючи свою рідну Україну... Не бути їм уже на волі і не бачити ні рідних осель своїх, ні жінок любих, ні діточок дрібненьких.

Аж ось козацькі чайки вже оточують галеру тісним колом, а запорожці направляють на вартових мушкети та залізними гаками зачіпають галеру за чардак. Випалило враз кілька сот мушкетів, і турецькі вартові попадали додолу.

На галері збився галас, і перелякані турки вибігли на чардак; проте й козаки вже були там і зчепилися з ворогами у кривавій січі. Пальба, галас, брязкіт зброї й крик одчаю — все збилося в скаженому гармидері... А невольники, почувши пальбу й відомий гомін січі, вже

догадалися, що сталося те, про що вони тільки вві сні мріяли, що прийшла до них бажана воля... Прокинулися тоді їхні замордовані душі і почали вони бити й рвати на собі кайдани.

Небагато минуло часу, а вже й немає кого козакам на галері рубати.

— Розбивайте невольникам кайдани! — гукнув Сулима.— Роздавайте їм турецьку зброю та беріть по байдаках, а галеру пускайте на дно!

Застукотіли сокири, прорубуючи у галері дно, і великий корабель, коливаючись, почав поринати на дно. Тільки й зняли з нього козаки скарбничку та найбільше коштовні речі.

Добре, діти! — весело говорив кошовий, поглядаючи, як безодня поглинула галеру. — Тепер запалимо люльки, та й далі!

Попливли козаки далі, до Тамані, аж тут трапилася їм пригода — подув великий вітер од схід-сонця, і два тижні не давав байдакам ходу. Хоч козаки й громадили на всі гребки, а великі хвилі заливали чайки водою і одкидали їх назад, мов трісочки.

Довелося запорожцям тяжко бідувати, бо по деяких чайках не вистачало вже солодкої води, і коли б не пішов, на щастя козаків, великий дощ та не налив у байдаки води, то, мабуть, багато з товариства не побачили б уже своєї рідної України.

Нарешті стомлені козаки прибули до Тамані і, заїхавши у вкриті очеретами гирла річки Кубані, стали там на одпочинок. Тільки через три дні, набравши там повні кухви солодкої води, козаки рушили на північ, у Азовське море.

Через два тижні, після всяких пригод, прибули запорожці до річки Дону. Заховавши там у гирлах річки всі чайки. Сулима з одним байдаком, ховаючись поміж очеретами, поїхав обдивитись, чи є біля

Азова турецькі галери, та де саме стоять; коли ж сонце сіло, і він обміркував уже, як вдарити на ворожий город, то рушив з усім військом до Азову.

— Ну, діти, поділяйтеся тепер на три війська,— наказував кошовий полковникам та курінним отаманам.— Першому війську з Бурляєм турецькі галери топити, з другим сам піду бусурманів рубати та у замок всіх яничарів заганяти, третьому з Хвилоном невольників по льохах шукати та на світ божий випускати.

Вдарили козаки одночасно й на галери, й на місто, і до півночі у березі зайнялися бочарні, у місті запалав базар, а на річці пойнялися вогнем галери. Високо під небо піднялося над Азовом полум'я і, загравши на хмарах, одбилося по протоках та затоках Дону.

Рубалися козаки з бусурманами на галерах, рубалися й у місті, а тут ще вибігли на них яничари з Азовського замку.

Та Сулима тільки того й чекав: він поставив запорожців у три лави, одна за одною і, вихопивши з піхов шаблю, гукнув:

— За братів наших! За бідних невольників!

— Кари бусурманам! — розляглося по лавах запорожців, і, мов вихор, набігли вони на яничарів.

Несподіванка козацького наскоку та велика пожежа у місті отруїли жахом турецьке військо, і, не встоявши проти запорожців, вони почали тікати назад до замкової брами.

А у місті тим часом Хвилон Джеджалик з своєю ватагою хазяйнує: добро турецьке забирає, невольників на білий світ випускає...

Були поміж невольниками люди й з України, й з Московщи-ни. Були такі, що тільки рік або два у неволі пробули, молоді ще парубки й дівчата, а були й такі, що вже постаріли в неволі, позаростали бородами й забули вже про рідну країну й думати. З великої радості та з хвилювання невольники плакали, неначе малі діти, і, обнімаючи козаків, розпитували про те, що діялося на Україні. Було тут і такого, що знаходили козаки своїх батьків-невольників, чоловіки — жінок, молоді — своїх наречених... Скрізь чути було вигуки, поцілунки та радісні сльози.

Багато сю ніч у Азові полягло бусурманів; чимало й живих, покинувши свої хати, аж до річки Каяли повтікало. Всю ніч у Азові хазяйнували запорожці, а ранком, постягавши з недогорілих турецьких галер гармати, начали громити з них замок та розбивати браму.

Налякалися турки і прислали кошовому повну кухву золота, аби тільки він замку не добував та турецькому султанові ганьби не робив. Щоб не дратувати султана, Сулима справді згодився взяти окуп, але з умовою, щоб турки випустили на волю і тих невольників, що були в замку; а щоб не було зради, послав він до замку Джеджалика з товаришами оглядіти по замку всі льохи й будинки і забрати всіх невольників.

Джеджалик добре знав турецьку й татарську мови, бо сам був з роду татар і тільки прибився до запорожців. Йому легко було розбалакатись з бусурманами, і він привів з замку ще тисячу невольників та приніс багато подарунків кошовому, курінним отаманам і всьому козацтву.

— Тепер, діти, знову на три війська поділяйтесь! — сказав кошовий до козаків.— Перше військо нехай п'є та гуляє, друге — замкової брами доглядає, щоб турки свого слова не зламали та на нас несподівано не вдарили, а третэ нехай невольників узброюэ, бо буде і їм далека й небезпечна дорога. Ти, Хвилоне, орудуй третім військом та, узброюючи невольників, заразом збирай по всіх гирлах Дону дуби та рибальські

човни, щоб нам на тих човнах невольників де Кальміусу-річки довезти та на Україну вирядити.

Поховавши з великою честю й пальбою мушкетів товаришів, що віддали життя за братів своїх, козаки ще три дні гостювали в Азові, поки всі по черзі добре одгуляли, а Джеджалій тим часом зігнав до Азова більше як півсотні дубів і, узброївши турецькою зброєю усіх невольників, хто здатний був до бою, поділив усіх по тих човнах.

Облагодивши все до походу, Сулима на четверту ніч з усіма козаками й невольниками рушив у Азовське і через три дні прибув до річки Кальміусу. Та річка належала до запорозьких вольностей, але була далеко від Січі і через те понад нею часто ходили татари, випасуючи тут свої табуни й отари.

Тут, на березі річки, Сулима зібрав усіх невольників:

— Тепера, брати мої, їдьте дубами Кальміусом за річку Серезню, а після того, кому треба у Московщину, перетягайте човни на Терець, а кому на Україну, перетягайтесь на Вовчі води; далі ж легко попливете за водою у Самар-річку та у Дніпро. Чи з вас хто бував по цих річках?

Багато невольників одповіли, що вони самі січовики і всі запорозькі степи та річки добре знають.

— Ну, от і добре! — сказав Сулима.— Зброю маєте і якщо перепинятимуть вас на Кальміусі татари, то зброєю оборонитесь. Харчів хоч і небагато у вас, так зате у Кальміусі багато є риби, а берегами по терниках багато є звіра... Господь вам допоможе і виведе на тихі води, на ясні зорі, на рідну Україну. Обирайте собі за отамана, кого самі знаєте, та й рушайте з богом!

Зараз невольники стали в коло і обрали собі за отамана статечного козака Шпака, що десять років був на Січі Запорозькій та п'ятнадцять

років пробував у турецькій неволі. Шпак почав порядкувати своїми човнами і через кілька день, наловивши риби, рушив річкою на північ; кошовий же з своїми козаками, діждавши біля Кальміусу східного вітру, рушив знову до Тамані і далі у Чорне море.

Чимало минуло часу, поки козаки об'їхали Крим та наблизилися до острова Тендри та до Очакова. Проте Сулима ще не хотів повертатися до Січі. Хоч і велика була в нього здобич, а проте він мав думку наскочити за одним разом ще й на дунайські турецькі городи. Щоб забезпечити ж собі вороття до Дніпра, він зважив за краще попереду напасти на ті турецькі галери, що були біля Очакова, і попалити їх.

— Як будемо ми, пани брати, на дунайські городи бити,— звернувся кошовий до козаків,— так турецькі галери з-під Очакова ззаду на нас набіжать; ліпше ж ми вчинимо, як зараз їх попалимо, бо тоді безпечно з Дунаю до Дніпра повернемося!

Після півночі під Очаковом зчинився великий бій козаків з турками. Не вспіли бусурмани й гармат набити, а вже вогнем пойнялися їхні галери. За півгодини величезним полум'ям обхопило щогли й вітрила великих кораблів і понесло вітром блискучі іскри далеко понад морем.

— Добре, діти! Славно обсмалили туркам пір'я! — гукав Сулима, любуючись, як турецькі яничари, рятуючись з обхоплених полум'ям галер, кидались у морську безодню.

Минуло дві години, і ворожі кораблі разом з своїми важкими гарматами осіли в воду і пірнули на дно.

— От тепер і на Дунай безпечно!

— На Дунай! — загукало товариство.— Кара бусурманам!

Запалали вогнем у Дунайських гирлах Килія й Смаїлів, а біля Дністровського лиману — Білгород. Забрали скрізь козаки велику здобич і визволили ще кілька тисяч невольників.

По дунайських городах між невольниками знайшлися не самі тільки українці, а ще волохи, угорці, поляки й німці. Всіх їх Сулима набрав на турецькі, рибальські човни і прилучив до військових чайок.

З Дунаю козаки без перешкод вернулися повз Очаків до Великого лиману, а далі увійшли й у рідний Дніпро, оздоблений зеленими плавнями.

II

Поки Сулима ходив з низовими запорозькими козаками у Чорне море, Кодацька, фортеця була вибудувана, і коронний польський гетьман Конецпольський, запеклий ворог козацької волі, прибув у Кодак з польськими панами й військом і справив у новій фортеції бучний бенкет, а після бенкету прикликав до себе старшину покірних йому реєстревих козаків і повів її разом з польськими панами оглядати замчище, глузливо похваляючись козакам у вічі, що тепер, мовляв, козацькій сваволі прийшов край.

І справді, француз Боплан приклав тут всього свого досвіду, щоб зробити Кодак непоборимою фортецією: глибокі, як провалля, були круг Кодаку рівчаки; мов добрі скирти, були за рівчаками вали, а по тих валах ще була висока, дубова засіка з вікнами й дірками задля гармат та рушниць. Брама у Кодаку була тільки одна і та дуже міцна, залізом кована, а обабіч брами стояли дві башти, збиті з міцних дубових кряжів. Зі сходу й з півдня фортеція захищалася кручами Дніпра, з півночі — глибоким байраком, з заходу ж був рівний степ, що на ньому можна було далеко бачити ворогів, і з цього боку фортеція мала найглибші рівчаки, найвищі вали і найбільше по стінах гармат.

Слідкуючи за Конецпольським, козацька старшина похмуро поглядала на міцну, необориму будівлю та на великі гармати фортеції, пригадуючи славні часи Самійла Кішки та Сагайдачного, за яких поляки не насміли б збудувати на козацькій землі фортецію, козакам на безголов'я. Тільки сотник Богдан Хмельницький. оглядаючи замок, не засмутився з похвальби Конецпольськасо, а навіть засміявся.

— Ти чому сміешся? — здивовано й гнівно спитав Конецпольський.

— Тому, ясновельможний гетьмане,— одповів Хмельницький,— що, на мою думку, все, що людина може збудувати, людина може й зруйнувати!

Конецпольський зрозумів, що Хмельницький глузує з його похвальби, і, розлютований, хотів покарати за те козацького сотника, і, тільки зваживши на заступництво Боплана, скоро вгамувався.

Не минуло після бенкету Конецпольського у Кодаку кількох місяців, як Січа Запорозька шуміла й хвилювалася, мов розбурхане море... То повернувся до Січі з своїм військом Сулима і взявся тепер здійснювати своє давнє бажання: зруйнувати Кодак і йти війною на поляків.

— Неправда панує на Україні! — говорив на раді кошовий.— Реєстрових козаків все зменшують, та й тих пани за гайдуків собі мають і примушують допомагати їм ваших братів у ярмо запрягати. Нас, запорожців, не визнають за козаків і, як тільки хто піде з Січі на Україну, зараз того пани собі в підданці беруть. Церкви православиі на уніатські повертають і до унії людей наших утисками примушують. Та ще мало полякам і тієї неправди, так намислили вони винищити нас, запорозьких козаків, і для того збудували на нашій одвічній землі, над Кодацьким порогом, велике замчище, і як тільки Дніпром пливуть до нас з України люди, вони перепиняють їх біля порога й калічать, а часом прямо потопляють човни з людьми, стріляючи з гармат. Чи не час нам, пани

брати, нагадати полякам, що козаки вміють не тільки обороняти їх, але й за честь і права свої стати?

Січовий майдан загомонів і захвилювався... Гомін щодалі більшав, перекочувався од кракю до краю майдану, мов грім, і нарешті склався у голосні вигуки:

— Веди нас, батьку! .Покажемо ляхам, що-й ми маємо шаблі. Віддячимо за всі їхнії кривди!

— Гетьманом нехай буде Сулима, як був Сагайдачний!

Скоро вся рада, як один чоловік, гукала:

— Гетьманом, гетьманом Сулиму!

Ті голосні вигуки розлягалися понад Дніпром і навіть у зеленій плавні одбилися луною:

— Гетьманом, гетьманом Сулиму!

Сулима спершу одмовлявся, а далі кланявся товариству, дякував і того ж дня оповістив похід на Україну.

Через два тижні нововбраний гетьман повів Запорозьке військо до Кодака. Бурляй з тисячею козаків плив Дніпром, а Сулима з двома тисячами йшов степом до того місця, де річка Сура впала у Дніпро. Там обидва війська сполучилися, і Сулима, лишивши козаків у діброві, сам з курінними отаманами пішов оглядати Кодак. З Гострої Могили він уже добре розгледів башти й вали Кодацького замчища і зрозумів, що з степу неможливо наблизитись до нього непомітно, а треба підходити з одного боку глибоким байраком, а з другого — попід скелями Дніпра

Як смерклося, Сулима з курінними отаманами обійшов байраком та скелями понавколо всього Кодаку, обдивився всі лощини й всі скелі, щоб товариші знали, як підходити поночі до окопів, і умовився з курінними, де якому куреню бути під час штурму.

Повернувшись ранком до війська. Сулима загадав козакам робити драбини та рубати чагарники й гілля дерев, щоб в'язати з того в'язки: надвечір же, коли в кожного козака була за плечима в'язанка хмизу, а на кожні півсотні козаків була драбина, все військо рушило до ворожої фортеції.

У Кодаці тоді стояв полк жовнірів [5] під командою француза, полковника Маріона. Жовніри там нудилися, не любили полковника-чужинця і ремствували на Конецпольського, що поставив їх посередині порожніх степів.

На землю впала темна ніч. Зірки ховалися за хмарами. Вітер тягнув з-за Дніпра, завиваючи голодним звіром по надбережних скелях. Глибоко під горою, розбиваючи собі груди об гострі скелі, старий Дніпро голосно стогнав і ревів спересердя на кинуту у поперек його шляху перепону, допомагаючи гудінням свого порога козакам нечутно облягти ворожу фортецію.

Військо польське вже спало. Спав і полковник-чужинець, нічого не відаючи про похід Сулими, і тільки вартові чатували по баштах, перегукуючись поміж себе, щоб легше змагатися з дрімотою.

За темрявою ночі та через голосіння порога вартові не бачили й не чули, що запорожці облягли Кодак з усіх боків і підступають під самі окопи.

Без гомону, без галасу, то дряпаючись на скелі, то припадаючи до землі, наближалися козаки до окопів з боку Дніпра і з боку байраку; з

поля Сулима тільки оддалеки поставив три сотні вершників, щоб переймати втікачів.

Чують польські вартові, що за окопами почали погукувати сичі, та й дивуються, звідкіля їх така сила налетіла, а того й не гадають, що то не сичі, а гасло передавалося од куреня до куреня навкруг окопів.

Враз по тому гаслові у рівчаки полетіли в'язанки хмизу, і кожний курінь почав накидати собі через рівчак греблю, щоб нею перейти до валу. Тільки тепер зрозуміли вартові, що за окопами робиться щось непевне, а що саме, того за темрявою вони не бачили, і поки вибухнув з польського боку перший постріл, козаки вже накидали собі греблі й бурхливими потоками посунули на шанці.

Тепер запорожці вже не мали рації таїтися, і враз навкруг Кодака збилася буча. Дехто з козаків стріляв у вартових, другі тягли до стін драбини, щоб лізти через засіки, треті рубали ті засіки сокирами, а подекуди намагалися підпалити їх, розпалюючи хмиз.

Збився гомін і в середині Кодака. Прокинувся полковник, посхоплювалися й жовніри, але поки всі з несподіванки прочуняли та вбралися й узброїлися, козаки вже лізли через стіни, а подекуди вже й підрубали засіки сокирами й поробили собі пролази.

Маріонові не пощастило упорядкувати свій полк, і він похапцем посилав на окопи жовнірів купками, хто скоріше узброївся... Та вже не помоглося, бо Сулима з двома куренями вже вдерся у фортецію з північного боку, а з півдня вже лізли запорожці, що прибули з Бурляєм. Почався смертельний бій. Поляки зрозуміли, що їм нема куди рятуватися, і билися завзято, але ще завзятіше билися козаки. Скоро у Кодаку запалали засіки й будинки, зайнялися й башти по стінах, і велике полум'я освітило криваву боротьбу братніх народів, що не вміли порозумітися й жити у згоді.

Високо до самих хмар сягало сяйво полум'я. Видно було його й у Самарі за великими Лісами, і по степах понад Сурою та Базавлуком, і навіть з далекої Хортиці [6]; у хвилях же Кодацького порога воно одбивалося то щирим золотом, то гарячою кров'ю. Пополохалося від сяйва пожежі птаство по гаях і завили байраками вовки-сіроманці... А брати різалися уперто... завзято...

Гинули один по одному польські хорунжі, осавули й інша військова старшина. Щохвилини меншало й жовнірів, козаки все прибували й прибували... Нарешті поляки зрозуміли, що змагання їхні марні, попросили милосердя.

Коли гомін бойовища почав стихати, до Сулими привели полковника Маріона.

— Гетьмане! — спитали козаки.— Що чинити з цим бранцем?

Сулима глянув на полковника-чужинця суворо:

— Волю нашу помагав гнобити, а вмерти по-лицарському й не спромігся? Розстріляти!

Гетьман махнув рукою, і нещасного чужинця повели на страту.

— А тепер, пани брати,— сказав згодом Сулима козакам,— руйнуйте й паліть у Кодаку все дощенту, щоб біля наших рідних порогів і згадки не лишилося про поляків!

Козаки щиро виконали наказ гетьмана і не лишили у Кодаку жодного будинку й жодного крата [7] з засіки. Зійшло сонце й освітило руїни Кодака та купи трупу, тільки й лишилися од нього вали та рівчаки, такі великі, що їх навіть не знищили століття.

Упоравшись з Кодаком і діждавши з Січі ще три тисячі товариства, Сулима через два тижні підняв своє військо до походу.

Коли отамани вишикували свої курені на степу за брамою, Сулима з булавою у руці виїхав поперед війська і звернувся до запорожців зі словом:

— Панове товариство, славне Військо Запорозьке! Прийшов час, щоб визволити нам рідну неньку Україну з лядської неволі, а православну віру од загибелі. Рушаймо ж на Україну і будемо битись на смерть з нашими гнобителями!

З тим гетьман повернув коня на північ, махнув булавою — і полки рушили у похід, лишивши позад себе порожню руїну Кодака. Ні одна жива душа не проводжала запорожців, тільки Кодацький поріг так голосно під ту добу гудів і бринів, неначе вигукував услід козакам славу.

Коли до Конецпольського дійшла звістка про те, що Сулима зруйнував Кодак і йде з запорожцями на Україну, він страшенно розпалився і найбільше через те, що на всю Польщу він похвалявся і королю доводив, що Кодак — фортеція непоборима. Зруйнування Кодака було йому особистою образою, бо збудування його було ділом його рук, і він завзявся, щоб звести зі світу запеклого козацького гетьмана.

Маючи під рукою добре польське військо і шість тисяч реєстрових козаків, що саме тільки повернулися з-за Німану після війни з шведами, коронний гетьман рушив з тим військом назустріч запорожцям. Сулима ж до того часу щасливо добув Чигирин, Черкаси та Корсунь, повиганяв звідусюди поляків і зібрав уже до себе чимало козаків "виписчиків" та всякої голоти з усіх кутків України.

Конецпольський перестрів козацьке військо за Корсунем, але не наважувався зчепитися з ним, бо знав запорозьке завзяття. Сулима ж

теж не поспішався битись, бо у нього було ще менше війська, ніж у Конецпольського, і йому було корисне прогаяти який час, бо до нього щодня підходили нові й нові ватаги повстанців.

Коронний гетьман зрозумів, що становище його гіршає, і надумав узяти Сулиму зрадою. Знаючи, що реєстрові козаки сподівалися собі од короля подяки за вірну службу під час шведського походу [8], він зібрав до себе старших з реєстрових козаків, почав їх улещувати, вихваляв за вірність королю і нахвалявся, що неодмінно дійде до короля і добуде реєстровим козакам більші права і навіть побільшення козацького реєстру, аби тільки вони зрадою взяли Сулиму і привели до нього.

— Нащо нам проливати кров свою й запорозьку? — говорив він.— А вам нащо бити своїх братів? Всьому заколоту призвідник Сулима, його треба взяти з козацького табору, і все його військо зараз же розійдеться по хатах. То ж все наволоч, хлопи... Тільки ви — реєстровики — певні козаки і, як зробите мені цю службу, то, не проливаючи крові, добудете собі великі права, а дітям вашим кращу долю.

Козацька старшина вагалася: бити своїх братів нікому не хотілося, перейти ж на бік Сулими було боязно, бо поляки зразу поруйнували б їхні хати й поодбирали б грунти; принада ж побільшити козацький реєстр, придбати нові права була дуже велика і в очах трохи уже споляченої козацької старшини виправдовувала навіть зраду. Були й такі поміж старшиною, що сперечалися, кажучи, що такого славного лицаря, як Сулима, гріх і сором губити, але таких голосів було менше, і вони могли обстояти тільки за те, щоб коронний гетьман привселюдно дав обіцянку, що Сулимі не буде од поляків ніякої кари, і як тільки запорожці розійдуться, то його буде випущено на волю.

Конецпольський урочисто дав присягу, що й волос не спаде з голови Сулими, бо він і сам, мовляв, шанує такого великого вояку й оборонця святого хреста.

Тоді дехто з козацької старшини, а між ними й Ілляш та Барабаш, пішли до запорозького табору і упевнили Сулиму, що реєстрові козаки, як і під час постання Тараса Трясила, хочуть перейти на бік запорожців.

Сулима дуже зрадів, цілувався з реєстровими і просив скоріше переходити з козаками до його табору, щоб тоді разом вдарити на поляків.

На другий день всі шість тисяч реєстрових козаків увійшли в табір запорожців, гадаючи, що вони справді стають з запорожцями до спілки; старші ж реєстровиків робили своє діло: вони ввечері пили й їли разом з сулимою, а уночі, коли той уже спав, заткнули йому рота, зв’язали руки і одвели до Конецпольського, а той зразу ж під великою вартою вирядив його до Варшави.

Кинулися ранком запорожці гетьмана, аж нема його. Поки довідалися, що сталося, минуло півдня, і Сулима був уже далеко. Хотіли запорожці битися з реєстровими козаками за їхню зраду, але ті ні в чому не були винні, старшина ж їхня, зробивши своє діло, не вернулася більше до запорозького табору.

Довго держали поляки славного запорозького гетьмана у Варшавській в’язниці. Королеві шкода було карати його смертю, як засудив сейм, бо ц ті часи боротьби хритиянських народів з бусурманами Сулима був красою й славою цієї боротьби; проте польське панство вимагало у короля смерті козацькому гетьману за те, що через нього повстанці поруйнували їхні маєтки, і наостанку король мусив скоритись панам.

Одного ранку привели зав’язаного козацького гетьмана у Старе Місто на майдан.Там на високому помості, побачив він ката з великою сокирою у руці й зрозумів, що має статись.

Не страхався смерті славний козак, але нудьга, мов гадюка, омотала йому серце й ссала з нього кров… нудьга з того, що гине через зраду своїх братів.

Та зласкавилася доля до славного лицаря в останній час і не дала йому вмерти з одчаєм в серці: вона послала йому надію, що розбрат між українцями й зрада минуться і між ними запанує єднання. З такою надією він гордо підвів своє чоло і сказав до натовпу панів:

— Прощайте, панове, та сподівайтеся лиха, бо моя кров вам дурно не минеться!

Високо підкинув кат угору свою блискучу сокиру, і покотилася голова славного сина України додолу.

Почувши про страту Сулими, вдарили руками об поли ті, що продали свого гетьмана. Як Христа продав Іуда… Одурив їх Конецпольський, сказавши, що й волос не впаде з голови Сулими, одурив він їх, обіцяючи й права, й ласку короля… нічого не придбали вони за свою зраду. Кров же сулими справді не минулася полякам дурно: поміж реєстровими козаками почалося велике ремствування на польську неправду й утиски, і через дванадцять років, при початку повстання Хмельницького, всі казаки: і запорозькі, й реєстрові — одностайно стали за права й воля свого народу.

Плакали й тужили запорожці, вертаючись з України човнами повз Кодацький поріг без того, з ким за невеликий час, до того ж такою славою зруйнували Кодак, а разом з козаками тужив і голосив поріг Кодацький, сумуючи, як і зараз, про розбрат поміж дітми України.

Не один ще раз після того Кодацька фортеція переходила з рук до рук, не один ще раз Кодацькі скелі умивалися гарячою кров’ю, аж поки, нарешті, зникло тут все: і вибухи гармат, і гомін бойовища, й пісні волі…

І лишився тільки один живий свідок давніх подій — поріг Кодацький, що й досі тужить за дітьми волі та співає про минуле.

1913 р.